

मनोहर तल्हार यांच्या 'अशरीरी' कादंबरीतील मानवी हक्क आणि मानवी प्रतिष्ठा

दिवाकर रामभाऊ ढोबळे

एम. ए., बी. एड., नेट.

संशोधक विद्यार्थी

Email Id -divakardhoble@44gmail.com

मनोहर तल्हार यांची 'अशरीरी' ही एक अत्यंत आगळी वेगळी कादंबरी आहे. १९९४ मध्ये मनोहर तल्हार यांनी 'अशरीरी' ही आपली स्वतःची पाचवी कादंबरी वाचकांच्या हाती दिली. साहित्याच्या क्षेत्रातील तल्हारांचे कार्य अतुलनीय आहे. 'अशरीरी' कादंबरीतून लोकांना एका वेगळ्या अभिव्यक्तीचा प्रत्यय येतो. त्यामध्ये एका कुटुंबातील मुलीच्या मनातील भावना, इच्छा तीच्या कुटुंबाविषयी, समाजाविषयी, लग्नाविषयी आणि संस्काराविषयी असलेल्या समग्र विचारांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. घरातून घडलेल्या संस्कारातून माणूस कशी शिकवण घेतो. आणि आपल्या आचरणात आणण्याच्या कसा प्रयत्न करतो हे त्यामध्ये दाखवण्यात आलेले आहे. आणि ज्याला घरातून संस्कारच मिळत नाहीत त्याच्या जीवनाचा डोलारा चुकीच्या विचारांवर कसा उळमळीत वाटचाल करित असतो. त्यामुळे कुटुंबाविषयी, समाजाविषयी, लग्नाविषयी, संस्काराविषयी मानवी हक्क आणि मानवी प्रतिष्ठा 'अशरीरी' कादंबरीतून लक्षात येते.

तल्हारांनी शशांकच पात्र अतिशय खुबीने रेखाटल आहे. शशांक भार्गव हा जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट मध्ये चित्रकलेचे शिक्षण घेणारा पंचविशीतला तरुण अतिशय कल्पक व तेवढ्याच मनस्वी आणि स्वतःची स्वतंत्र विचारसरणी असलेला. आपल्या ध्येय्याला सर्वस्व मानून वाटचाल करणारा तरुण आहे. शशांक आपल सार आयुष्य चित्रकलेलाच वाहतो. त्यात मुळीच खंड पडत नाही. उलट मृणालीनीच्या येण्याने त्याच्या चित्रसाधनेत जिवंत सत्त्व आढळून येते. तो अधिक स्पष्ट व स्वच्छ होतो. मात्र तिच्या येण्याने त्याचं आयुष्य वळण घेते. आणि हेच वळण त्याला शेवटपर्यंत अस्वस्थ करित असते.

मृणालीनी एक प्रसिद्ध नृत्यांगणा आहे. तिला भरतनाट्यम पासून कथकलीपर्यंत सर्व नृत्यप्रकारात अतिशय तरबेज आहे. तिची सुद्धा नृत्यसाधना शशांकच्या चित्रसाधनेएवढी तोडीची आहे. त्यामुळेच ती लंडनला असतांना ही तिच्या नृत्याचा कार्यक्रम भारतामध्ये ठेवण्यात येतो. दोघेही कलासक्त आहेत. दोघांची मुळात भेटच कलेच्या माध्यमातूनच होते. शशांकच्या चित्राच प्रदर्शन जहागीर आर्ट गॅलरीमध्ये भरविलेल असते. त्यावेळी मृणालीनी ती प्रदर्शन बघायला येते. आणि अतिशय तल्लीन होऊन ती एकेक चित्र बघू लागते. तिच्यातील खोलवरची कलाजानीव बघून शशांक तिला एक चित्र भेट देण्याचे ठरवीतो त्यावेळी त्यांच्याच तुरळक संवाद होतो. मात्र त्यांना एकमेकांना जवळ आणण्यास तो पुरेसा असतो.

मृणालीनी पाटील ही एका संस्कारीत कुटुंबातील संस्कारीत मुलगी ती व्यवसायाने नर्तकी असते आणि शशांक भार्गव हा एकलकोंडा पद्धतीने वाढलेला प्रसिद्ध चित्रकार असतो. या दोन कलाकारांमधील वैचारीक आणि संस्कारीक संघर्ष 'अशरीरी' या कादंबरीमध्ये लिहलेला आहे. आईच्या दुर्वर्तनामुळे विवाह संस्थेवरच्या विश्वासाला तडा गेलेला असतो. त्यामुळे तो लहान पणीच वयाच्या दहाव्या वर्षी आईला न सांगता घर सोडून निघून गेलेला असतो. आणि स्वतःच आयुष्य स्वतः अत्यंत मेहनतीन उभं केलेला असतो. त्यामुळे तो. संस्कारहीन बनलेला असतो. त्यामुळे आई, कुटुंब, समाज, संस्कार, रीतीरिवाज, परंपरा या विषयी तो आपले वेगळे मत बनवून बसलेला असतो. तो म्हणतो... "माणसानं ... म्हणजे स्त्री — पुरूषांनं असं बंधनात अडकू नये, याला ह्या

मताचा मी आहे. हा पिंजरा माणसाला खुजा करून टाकतो. त्यानं कस मुक्त रहावं. मुक्त मनान जगावं. समाजानं निर्माण केलेली ही बंधने याची खरे म्हणजे काय गरज आहे''? ^१ या विषयी मृनालीनी म्हणते... “मानसाच मन पाऱ्यासारख चंचल असतं त्यासाठी ही बंधने आहेत. या बंधनातूनच नवेनवे अनुबंध तयार होतात त्यातूनच ऋणानुबंध माणसा माणसाला जोडतात नैसर्गिकपणे लग्न ही संस्था ही संस्था म्हणून महत्त्वाची आहे. पेटलेला अग्नी कुंडातच बरा असतो. एरवी इतरांचीही राख रांगोळी करील!”

“लग्न न करता मी आयुष्यभर तुझ्यासाठी आणि केवळ तुझ्यासाठी राहू शकेल. याची खात्री बाळगा” “पण लग्नाशिवाय एकमेकांजवळ राहणे आणि लग्न बंधनानंतरचे सारे सोयस्कर करणे, हे माझ्या मनाला मुळीच पटत नाही! शशांक यु प्लीज अंडरस्टॅंड मी!” असा हा दोघांच्या मधला संवाद चालू असतो आणि दोघेही आप – आपल्या विचारांवर ठाम असतात. मृनालीनी पाटील शशांकला आपले मत सांगताना म्हणते... “लग्नाशिवाय नवरा बायकोच्या नात्याने एकत्र राहणं हे पाप आहे. अशी स्त्री समाजाने ‘कुलवधू’ म्हणून कधीच स्विकारलेली नाहीच... तिच्यासाठी समाजाने खास नाव राखून ठेवले आहे. तिला ‘रखेली’ म्हणतात!”^२ दोघांचा संवाद बरेच दिवस चालू असतो पण त्यातून काहीच मार्ग निघत नाही.

मृणालीनीचा भाऊ लंडनला राहत असतो. त्याची इच्छा असते की मृणालीनीच्या पूर्ण कुटुंबाने लंडनलाच कायमच राहावं आणि तसा योग जुळून येतो. मृणालीनीचे वडील सेवानिवृत्त होणार असतात. त्यामुळे त्यांच लंडनला जाण निश्चित होतं पर्यायाने मृणालीनीला सुद्धा त्यांच्या सोबत जाण गरजेच होतं. मात्र मृणालीनीचा जीव पूर्णपणे शशांकमध्ये अडकून पडलेला असतो. त्यामुळे शशांकला सोडून जाण्याचा विचार तिला अस्वस्थ करतो. म्हणूनच ती शशांकपुढे लग्नाचा प्रस्ताव ठेवते... इथं शशांकचे तत्त्व तिचा घात करतात आणि पर्यायाने शशांकचा सुद्धा त म्हणण्यापेक्षा शशांकला विवाहासंबंधी जो प्रखर अनुभव आला त्यातून त्याने काढलेला निष्कर्ष आहे. तो शशांक लहान असतांना त्याच्या आईने त्याच्या वडीलांना सोडले. नंतर शशांक आईसोबत राहू लागला. तर आईने परत दुसरे लग्न केले. तेही फार काळ टिकले नाही. मग तिसरे आणि चौथे ... अशाप्रकारे लग्नासंबंधी दाहक अनुभव आल्याने त्याच्या लग्नासंस्थावर विश्वासच उडाला. लग्न करून जर अशाप्रकारचा मनस्ताप वाटायला येत असेल तर लग्न न करता एकत्र राहणे किंवा लग्नच न करणे त्याला केव्हाही श्रेयस्कर वाटू लागले. तो मृणालीनीला लग्न करण्यास नकार देतो. मात्र लग्नाशिवाय एकत्र राहण्याचा त्याचा विचार असतो. दुसरी एक बाजू म्हणजे तो कलावंत आहे. त्याला कलेची साधना करायची असते. त्यामुळे लग्न नावाच्या पिंजऱ्यात बंदिस्त झाल्यास त्याला फारशी मोकळीक मिळणे शक्य नसते. तसे तो तिला बोलून दाखवितो.

लंडनला गेल्यानंतर मृणालीनी पाटीलनेही आप – आपल्या क्षेत्रात भरगच्च कामगिरी केलेली असते... “श्रीमती मृणालीनी पाटील यांनी लंडन येथे भारतीय कलेची साधना केली व त्या ठिकाणी त्यांनी भारतीय नृत्यशाळा, चालवून अनेक विद्यार्थी व विद्यार्थिनी कथक व कथकली या नृत्य प्रकारात तयार केल्या कलावंतांचा संच तयार केल्यानंतर त्यांनी रामायन महाभारतातील प्रसंगांवर आधारलेली भव्य नृत्यनाट्ये सादर केलीत व त्याचे फ्रान्स, जर्मनी, रशिया, बल्गेरिया, अमेरीका, कॅनडा, आदी देशांतही अनेक प्रयोग सादर केलेत.”^३

वीस वर्षांनंतर नृत्य नाट्याच्या प्रयोगासाठी आपल्या कला पथकांसह मृणालीनी मुंबईला येते आणि ही बातमी शशांकला वृत्तपत्रातून वाचायला मिळते तेव्हा तो मनाचा निश्चय करून तीला भेटायला जातो. आणि दोघांची पुन्हा भेट होते. दोघेही चार दिवस एकत्र राहतात. गप्पागोष्टी करतात. दोघांच्याही प्रेमाचा जिव्हाळा पूर्वी एवढाच असतो. पण दोघेही आपआपल्या विचारांवर ठाम असतात. तेव्हा मृणालीनी म्हणते... “शशांक मी ही वीस वर्षांनंतर जे आता इथे आले ते

केवळ तुझ्यासाठी माझ्या नृत्य पथकाची नृत्यनाट्ये हे केवळ निमित्त!’’^४ दोघांत लग्नाविषयी अधून – मधून बरीच बरीच चर्चा होत असते. पण त्यातून कोणताही मार्ग निघत नाही.

ह्या नंतर येणारा प्रत्येक दिवस शशांकच्या आयुष्याला तिच्या आठवणीने पोरखण काढतो असा एकही दिवस जात नाही की ज्या दिवशी त्याला तिची आठवण झाली नसेल. जवळपास वीस वर्ष त्याच्या अंतकरणातील ही आग त्याला जाळत असते. ह्या वीस वर्षात त्याने स्वतःच समाजात एक भारदस्त व्यक्तिमत्त्व निर्माण केले. चित्रकलेच्या क्षेत्रात नावलौकिकता मिळाली. त्याच्या ‘प्राचीन चित्रशैलीचा एक अभ्यास’ या पुस्तकाच्या वीस वर्षात तीन आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या आणि ह्या पुस्तकाला वाचकांकडून भरघोष प्रतिसाद मिळाला. त्यानंतर त्याचे दुसरे पुस्तक ‘सेक्स रिलेटेड विथ डीव्हाईन लव्ह’ प्रसिद्ध झाले होते. त्या पुस्तकाला तत्त्वज्ञान विभागात सरकारी पारितोषिकही प्राप्त झाले होते. “या पुस्तकाने महाराष्ट्रालाच नव्हे तर भारताला एक तत्त्वचिंतक चित्रकार लाभला. दिवसेंदिवस त्याची समाजातील प्रतिष्ठा वाढत गेली.” त्याच चित्रकलेतील योगदान बघून भारत सरकारने शशांकला सर्वोच्च असा ‘पद्मश्री’ पुरस्कार दिला.

एकंदरीत अस म्हणायला हरकत नाही. की जे तत्त्व घेऊन शशांकने आपली जीवनवाट निवडली त्यात तो निर्विवादपणे यशस्वी झाला. पद, पैसा, प्रतिष्ठा हे सर्व त्याच्या पायाशी लोळत होते. मात्र एवढे सार वैभव लाभून सुद्धा तो आपल्या आयुष्यात समाधानी होता का? काही तरी उणीव रूखरूख त्याला भासत होती का? कादंबरीचा नायक शशांकच्या आईने चार लग्न केलेले असतात म्हणून त्याच्या विवाहावरचा विश्वास उडालेला असतो. त्याला त्याच्या खऱ्या प्रेमांमुळे विश्वास पटलेला असतो की आपण विवाह न करताही एकत्रीत राहू शकतो. त्याला ते ‘अशरीरी’ प्रेम, आत्मावरचे प्रेम, दर्शन प्रेम, व्यक्तिमत्त्वावरचे प्रेम असे संबोधलेले आहे. पण तो ज्या आत्मावर प्रेम करतो त्या विचाराशी तो ठाम राहत नाही. मृणालीनी सोबत शरीर मीलनासोबतच शरीर आकर्षणा च्या सर्व मर्यादा त्याने ओलांडलेल्या असतात.

‘अशरीरी’ प्रेमामध्ये शरीर सुखाचा हव्यास नसतोच, त्यात आत्मीक प्रेमाचा आनंद शरीराच्या हव्यासाहून ही इतक्या श्रेष्ठ दर्जाचा असतो की, शरीर संबंधाचा आनंद त्यापुढे फिका पडतो. पण हा आनंद शरीर सुखाच्या मिलना शिवाय मिळवता येतो. असे म्हणणे चुकीचे ठरेल रजनिश आशोनी यालाच संभोगातून समाधिकडे म्हटले आहे. हे जे समाधिकडे जाने आहे. यालाच अशरीरी म्हणतात. कबीराच्या भाषेत सांगायचे तर कबीर असे म्हणतात. की एखाद्यावर एवढे प्रेम करा की समोरच्या व्यक्तिला त्याच्या थांग पत्ता देखील लागता कामा नये, याला ‘अशरीरी’ प्रेम म्हणायला हवे. आपण एखाद्यावर प्रेम करतो आणि दुसरा आपल्यावर प्रेम करतो कबीर याला ‘लेनदेन’ म्हणतात. त्या अर्थाने पाहिले तर शशांक भार्गवचे प्रेम हे अशरीरी प्रेम नसून ‘लेनदेन’ आहे. म्हणून ते मृणालीनीच्या विचारांपुढे थिटे पडते.

मृणालीनी कादंबरीची नायिका म्हणून आणि शशांकची होणारी पत्नी म्हणून विचाराने शशांकपेक्षा परिपक्व वाटते. मृणालीनी समाज, रूढी, परंपरा, संस्कार, विवाह आणि त्यातून केले जाणारे सोयस्कार माणनारी असल्यामुळे रखेली चे जीवन जगणे तीला मान्य नाही. म्हणून शशांक आणि आपल्या मधील विवाहानंतरचे प्रेम ती देऊन टाकते. आणि आपल्याकडील जबाबदारी पूर्ण करून आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न करते. त्यातून शशांक आपले विचार मागे घेतो. आणि तिच्याशी विवाह करण्यास तयार होतो. हा मृणालीनीच्या प्रेमाचा विजय असतो. मृणालीनी एका सुसंस्कारीत कुटुंबात लहानाची मोठी झालेली असते. त्यामुळे तिला कुटुंब, समाज, संस्कार, विवाह संस्था अत्यंत महत्त्वाची वाटते. एरव्ही एखादी स्त्री मरण पत्करील, परंतू स्वतःचे शरीर एखाद्या अनोळखी , माणसापुढे संभोगासाठी कधीही उघडे करणार नाही. परंतू केवळ लग्नाच्या एका बंधनानेही सारी लाजलज्जा दूर पळेल आणि कुठलेही आढे वेढे न होता ती आपले संपूर्ण शरीरच त्या नवख्या माणसावर झोकून देते... स्वेच्छेने... मनोमन सुखावून! स्त्री – पुरुषाच्या या

मिलनातूनच त्यांचे एकमेकांवर अतूट प्रेम बसते. एकाच्या पायात काटा रूतलातर दुसऱ्याच्या डोळ्यात पाणी येते असे का? शरीराच्या मिलनानेच हा चमत्कार घडलेला असतो.५ मृणालीनीचे हे विचार शरीर आणि आत्मा यांचे महत्त्व विषद करणारे आहे. शरीर आणि आत्मा हे एकमेकांना इतके पूरक आहेत. की त्यातून एकाला जरी वेगळे केले तरी दुसऱ्याचे अस्तित्त्व संपुष्टात येते. म्हणून शरीराच्या मिलनातूनच आत्म्या च्या मार्ग मोकळा होतो. म्हणून ते दोन्ही अमर आहे. असे तिला वाटते. हे शशांकला पटवून देण्यात ती यशस्वी होते. पण तिने मार्ग चुकीचा निवडलेला असतो. पण त्याच मार्गाने दोघांचे लग्न होते.

संदर्भग्रंथ सूची —

- मनोहर तल्हार — ‘अशरीरी’, ऋचा प्रकाशन, नागपूर —१५. १९९४ पृष्ठ क्र. ८३.
- मनोहर तल्हार — ‘अशरीरी’ उपरोक्त. पृष्ठ क्र. ६९.
- मनोहर तल्हार — ‘अशरीरी’ उपरोक्त. पृष्ठ क्र. ८८.
- मनोहर तल्हार — ‘अशरीरी’ उपरोक्त. पृष्ठ क्र. १२९.
- मनोहर तल्हार — ‘अशरीरी’ उपरोक्त. पृष्ठ क्र. ७५.

